

УДК 070(477.83/.86)«1918/1939»

Божена Іваницька

**РОЛЬ ЗМІ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО
ПЕРІОДУ В УДОСКОНАЛЕННІ СЕЛЯНСЬКОГО
ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ:
ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ І НОВАТОРСТВО
(на прикладі фахово-господарських періодичних видань
та репертуару книжкової продукції)**

Аналізується тематика фахово-господарських часописів Галичини міжвоєнного періоду, зокрема газети «Сільський господар», та досліджується репертуар книжкової продукції щодо роз'яснення і пропаганди такого методу вдосконалення землевпорядкування в українському селі, як комасація.

Ключові слова: фахово-господарська періодика Галичини, репертуар книжкової продукції, комасація.

Анализируется тематика профессионально-хозяйственной периодики Галичины межвоенного периода, в частности газеты «Сільський господар», и исследуется репертуар книжной продукции, посвященный вопросам разъяснения и пропаганды такого метода усовершенствования землеустройства в украинском селе, как комасація.

Ключевые слова: профессионально-хозяйственная периодика Галичины, репертуар книжной продукции, комасація.

Analyzed subjects professionally and business magazines Galicia interwar period, including newspaper «farmers» and studied repertoire books for clarification and promotion of such a method of improving land management in the Ukrainian village as komasatsiya.

Key words: professional and business periodicals Galicia repertoire books, komasatsiya.

Тривалий час однією з головних тем, над якою працювали українські науковці, були дослідження, присвячені ролі тих чи інших друкованих органів у різних сферах суспільно-політичного та господарсько-економічного життя. Причому традиція ця була поши-

рена ще з радянських часів. Прикладом цього є дисертаційні дослідження П. Гринюка, Н. Остапенко, І. Лубковича [3] та ін.

Безумовно, як преса, так і репертуар книговидання завжди впливали на суспільно-політичні події, формуючи громадську думку. Тому закономірно, що й після утвердження незалежності України вітчизняні пресознавці продовжили з'ясовувати роль преси та значення книговидання у тих чи інших громадсько-політичних та економічних процесах. Однак об'єктом їх дослідження стали недоступні радянським вченим видання й коло питань, на які тоталітарна влада наклала табу. Тобто почалося вивчення актуальних тем, але на принципово новому рівні й з нових, демократичних позицій.

Серед таких проблем, наприклад, дослідження О. Яцини, Д. Дурчик [15]. Деякі дисертації, зокрема Г. Кудряшова, Т. Решетуки, були присвячені проблемам редакційно-видавничої справи [3].

Однак роль преси фахово-господарських та просвітніх товариства залишається й досі маловивченою. Винятком може бути дисертація О. Левчук, в якій розглянуто деякі аспекти, пов'язані з розвитком кооперативного книговидання. Однак географічні рамки цього дослідження обмежені лише Наддніпрянською Україною [4]. Між тим поза увагою науковців залишилася преса фахово-господарських та просвітніх товариств Галичини міжвоєнного періоду, маловивченим є й репертуар книговидання, присвячений темі відродження українського села в 1921–1939 рр., зокрема тема землевпорядкування, що базувалася на таких складових, як проведення комасації, тобто розподілу ґрунтів.

Метою нашої статті є вивчити досвід періодичних видань, зокрема газети «Сільський господар», що видавалася під опікою фахово-господарського товариства з такою ж назвою, та репертуару книжкових видавництва у подоланні кризи в українському селі, поліпшенні добробуту селян, що мало досягатися певним чином як завдяки вдосконаленню проведення традиційних методів господарювання, так і впровадженні нових, наприклад, комасації землі.

Актуальність тематики обґрунтовується й тим, що нині деякі форми господарювання, знищені колгоспно-радянською системою, поступово відроджуються, і досвід друкованих видань, набутий в минулі роки, може стати в пригоді в нинішніх умовах.

Зміцнюючи свою владу, яку отримали польські колоністи на західноукраїнських землях після поразки національно-визвольних

змагань українського народу, вони аж ніяк не турбувалися про долю корінного населення краю. Більше того, саме за рахунок експлуатації українців окупанти намагалися зміцнити свій добробут, знищити будь-які вияви українського патріотизму, перетворити Галичину на сировинний придаток корінних земель Польщі [5, 16].

На добробуті селян найбільш негативно позначався брак землі, придатної для ведення сільськогосподарських робіт. Окупаційний уряд не лише не сприяв українським селянам, а й вів супроти них ворожу політику. Наприклад, 15 серпня 1920 р. польський Сейм ухвалив закон про земельну реформу, що базувалася на так званій парцеляції, тобто поділу сільськогосподарських угідь. Однак для українських селян ця кампанія обернулася блефом, оскільки при набутті землі преференції передовсім надавалися польським військовим колоністам, осадникам, урядовцям, і лише на те, що залишалося, могли претендувати українські селяни. Тому хоча з початку проведення парцеляції й до кінця 1939 р. було розподілено за різними умовами (правом викупу, в кредит, через обмін тощо) понад 820 тисяч гектарів, плодами цієї акції скористалося не більш як 1,3 % українських селян, які, до того ж, отримали незначні земельні наділи: відсоток тих, хто почав володіти угіддями більшими гектара, становила лише 16,8 % [6, 13].

Стало очевидним, що в найближчій перспективі селяни не зможуть розширити межі своїх земельних угідь. За цих умов залишалося два виходи з ситуації, які широко обговорювалися в колі національно свідомих українців: розширити еміграцію до інших країн чи навчити селян ефективніше вести власне господарство.

Новий поштовх для організації селян дала демобілізація, в ході проведення якої у рідні краї повернулися тисячі селян. Воєнні дії кидали їх в різні держави, і допитливі сільські хлопці з цікавістю придивлялися до того, як господарюють селяни в інших краях. По поверненню в рідні домівки саме демобілізовані українські вояки стали ініціаторами відродження просвітніх та фахово-господарських товариств, пропагандистами і популяризаторами нових форм ведення праці на селі. Саме вони почали пропагувати думку, що рятунок селян передовсім залежить від самих селян, від того, як вони зуміють організуватися: надій на допомогу з боку держави не було.

Першим кроком для досягнення цієї мети стало відродження просвітніх та господарсько-кооперативних товариств й розширення ти-

пології періодичних видань, налагодження мережі книгодрукування та книгорозповсюдження, оскільки «фахових газет і книжок, з яких селянин міг би почерпнути практичні знання для своєї господарки, у нас ще мало. А без широкої мережі преси й доступних селянинові книг не можна позбутися бідності» [7, 44].

Отже, саме преса та книга повинні були стати, за задумом національно свідомої української інтелігенції, тим фактором, завдяки якому через популяризацію нових форм господарювання селяни могли домогтися збільшення віддачі врожайності навіть з їх невеликих земельних площ. Звісно, для цього треба було чітко скоординувати роботу всіх видів друкованої продукції — газет, журналів, листівок, науково-популярних видань та книг, розрахованих як на масового читача, так і на фахівців певних галузей сільського господарства.

Особливих зусиль така робота не вимагала, оскільки певний досвід координації форм українських друкованих видань галицькі українці вже апробували до першої світової війни та почасти в невеликий період існування Західноукраїнської Народної Республіки. Так, під егідою господарських, просвітницьких та кооперативних товариств масовими накладками видавалися серії книг з агрономії, молочарства, торгівлі тощо. Зрештою, серійність видань, як слушно зазначає В. Хоню, «можна вважати однією з провідних тенденцій книгодрукування кінця XIX — початку XX ст., тенденцією, спільною для Росії, Західної та Східної України» [8, 9].

Особливо активно в справі книговидання, зокрема серійних видань, зарекомендувало себе товариство «Просвіта». Під патронатом цього товариства вже до 1910 р. в Галичині з виданих ним 344 найменувань книг 80 позицій становили серійні видання, присвячені сільськогосподарській тематиці. Серед цих книг були праці місцевих авторів, фахівців різних галузей сільського господарства, і праці, перекладені з інших мов — найбільше з польської та німецької. Зокрема, в серії «Господарська бібліотека» вийшло вісім книг, хоча, на жаль, авторами лише половини цих видань були галичани.

Про популярність книг серії «Господарська бібліотека» свідчить і те, що деякі книги перевидувалися по декілька разів, попри те, що разовий їх наклад нерідко перевищував кількатисячний рубіж. Так, чотири рази перевидувалася книга польського агронома А. Кіровського й фахівця-бджоляра В. Табо «Пасіка, або Наука про те, що робити,

щоб пасіка все добре велася» (останнє перевидання було здійснене 1910 р.). Двома заводами вийшла книга українського активіста товариства «Сільський господар» С. Кузика «Рільничі досвіди і проби, роблені заходом товариства «Просвіта» у Львові на селянських господарствах в літах 1908–1910». Цінність цієї книги була тим більш очевидною, що емпіричним матеріалом для її написання слугував авторів місцевий досвід ведення бджільництва.

В інших книгах цієї серії давалися поради «до часу», тобто які роботи, як і коли вести в той чи інший період на полі, як доглядати за тими чи іншими фруктовими деревами, як, коли і чим годувати домашніх тварин, як правильно доглядати за коровами, кіньми тощо.

Окрім цього, питання ефективного ведення сільського господарства порушувалося в щорічних «Ілюстрованих календарях «Просвіти» та в цілій низці її періодичних видань, зокрема на сторінках таких часописів, як «Просвітні листки», «Читальня», «Письмо з «Просвіти» та ін.

З 1910 р. на допомогу видавничій діяльності «Просвіти» все більше приходять товариство «Сільський господар», яке, зрештою, також мало досвід видавничої праці, започаткований ще в 1900 р.

На чисельних спільних нарадах товариства «Просвіта» та «Сільського господаря» неодноразово підкреслювалася потреба «Просвіти» більше зайнятися просвітницько-виховною, національно патріотичною працею, а видання спеціалізованої господарсько-фахової літератури передати під опіку товариства «Сільський господар».

У результаті чисельних дискусій було ухвалено намір активізувати видавничу діяльність і передати видання профільно-галузевих видань, спрямованих на ефективне ведення тих чи інших галузей сільського господарства, товариству «Сільський господар». Так, з 1910 р. це товариство започаткувало видання книжкової серії невеликих за обсягом книг, здебільшого брошур, під назвою «Бібліотека «Сільського господаря».

Однак передаючи «Сільському господарю» домінуюче право на видання книг з сільськогосподарської тематики, «Просвіта» та інші українські громадсько-політичні та кооперативні організації зобов'язувалася й надалі фінансово підтримувати видавничі плани «Сільського господаря» та певним чином залучити до фінансового забезпечення редакційних планів книговидання й австрійський уряд.

Це було особливо актуально й тому, що книговидання, особливо українське, найчастіше було збитковим, а кошти за отриману друкарську продукцію не завжди покривали навіть витрати на їх друкування.

Попри всі незгоди накладки книг і їх тематичний діапазон постійно розширювалися. За свою більше ніж 30-річну діяльність у серії «Бібліотека «Сільського господаря» побачили світ, за нашими підрахунками, не менше півтисячі назв книг і брошур, присвячених майже всім аспектам ефективного ведення сільського господарства.

Певним чином й завдяки мережі друкованих видань уже на початку 20-х рр. ХХ ст. в Галичині починають масово закладатися і активно розвиватися різнотипні сільськогосподарські кооперативи, активізує свою діяльність товариство «Просвіта», відроджується й розширюється мережа крайового товариства «Сільський господар». Головним своїм завданням усі українські фахово-господарські, просвітні чи кооперативні товариства вважали піднесення рівня національної свідомості українського селянства, прилучення його до нових форм і методів господарювання на селі.

Причина такої особливої уваги саме до селянства полягала не лише в тому, що абсолютна більшість українців проживала в селі і займалася сільським господарством, а в тому, що саме селянство було оберегом української культури, носієм народних традицій, захисником мови. Тому мали рацію провідники нації, її керманічі, коли констатували, що «найважливішою подією ХХ століття в ділянці формацій суспільних сил повинно стати відродження селянства, тож саме відродженню української нації» [9, 92]. Тому українські господарсько-кооперативні об'єднання й культурно-просвітницькі товариства відроджувалися саме «з потреб селянства, «з боротьби за землю», з необхідності задовольнити численні соціальні, господарські та культурні потреби в національному житті насамперед селян» [10, 76].

Саме навколо цих актуальних питань й велася вся робота в гуртках, товариствах і об'єднаннях, саме на це скеровувалася й редакційно-видавнича діяльність. Зокрема, виходячи з реалій сільського життя, керівництво товариств передовсім намічало основні господарсько-економічні проблеми, які необхідно було вирішити на селі, і до їх роз'яснення та пропаганди активно залучали друковані видання.

Аналізуючи тематику газетно-публіцистичних виступів фахово-господарської періодики та досліджуючи репертуар журнально-

книжкової продукції, можна помітити деякі тенденції. Зокрема, стали тенденцією до поглибленого висвітлення тієї чи іншої теми; намагання «не загубити» підняту тему протягом тривалого періоду, вести її менш-більш постійно; коли висвітлення теми набувало в якийсь період особливої актуальності, організовувалися різні газетні кампанії; за потреби редакції «розбивати» «велику» тему на кілька менших і висвітлювати їх в комплексі, як складову однієї теми. Саме це становило основну вісь щодо розробки майже всіх проблемно-тематичних напрямів, присвячених ефективному веденню сільськогосподарських робіт.

Прикладом може бути проблема землевпорядкування, що активно почала вестися друкованими засобами з 1923 р. і не сходила із сторінок преси протягом усього міжвоєнного періоду, а в кінці 20-х — на початку 30-х рр. для її висвітлення редакції організовували різні кампанії.

Оскільки ж тема землевпорядкування вимагала висвітлення її різних складових, бо складалася з багатьох стрижневих аспектів, тобто була досить «широкою», редакції «поділили» її на дрібніші теми: так з'явилися брошури, а на сторінках періодичних видань друкувалися статті, кореспонденції та репортажі, в яких не лише «ставилися» питання, а й окреслювалися шляхи їх реалізації. Саме тому, наприклад, акцентуючи увагу на необхідності впорядкування землеустрою як важливої складової для поліпшення ефективності обробки сільськогосподарських земель, в центрі уваги видань були проблеми, пов'язані із комасацією та меліорацією земель, польовими межами, управою сіножатей тощо. Тобто ця велика тема висвітлювалася через призму дрібніших проблем.

Однією з перших тем, що активно розроблялася часописами вже з перших повоєнних років, було роз'яснення суті комасації й пропаганда щодо необхідності її проведення. Постійною вона стає на сторінках газети «Сільський господар» з 1923 р., відтоді, коли 31 липня 1923 р. уряд видав земельний закон, один з пунктів якого був присвячений комасації.

Суть комасації полягала в тому, що більшість селян володіли земельними угіддями, які були розташовані в кількох місцях: найчастіше селяни мали 7–8 моргів поля, так зване «карликувате» або «шахове» господарство, яке нерідко складалося з 8–10 ділянок, розміщених одна від іншої на декілька кілометрів. Це змушувало майже кожного

господаря утримувати одного-двох коней, бо без того годі було вчасно обробити поле чи зібрати урожай. Тобто вже за цим стояли зайві витрати, що збільшувало собівартість продукції і зменшувало доходи господарів [11, 66].

Карликуватість господарств була й однією з причин сезонного безробіття: «навесні та восени селянин працював по 12–17 годин на добу, але зимою не мав праці й на дві-три години», що можна було порівняти з безробіттям міських робітників. Однак коли міські безробітні отримували хоча й злиденну допомогу при безробітті, то селянин з цією проблемою залишався сам на сам [12, 110].

Коли в Європі на початку 20-х рр. почала загострюватися економічна криза, яка все більше позначалася на Польщі, уряд вирішив випередити можливі селянські заворушення й ухвалив закон «Про комасацію». Тим більше, що, окрім забезпечення себе від можливих протестів селян, новим законом влада намагалася наповнити бюджет держави. Звісно, реалізація закону давала можливість українським селянам також поліпшити свій добробут. Саме тому українські фахово-господарські товариства позитивно оцінили цю законодавчу ініціативу влади й вирішили її підтримати та пропагувати, зокрема й за допомогою друкованого слова.

Селяни, які звикли нічого доброго не очікувати від окупаційної влади, з недовірою поставилися до проведення комасації. Тому товариства «Просвіта» та «Сільський господар» передовсім ухвалили вести через свої друковані органи широку роз'яснювально-пропагандистську роботу, залучаючи до цього як фахівців, так і селян, які вже встигли скористатися нововведеннями і зрозуміти їх користь. Це, зрештою, позначилося й на формуванні тематики книжкового репертуару, доборі редакційного портфелю, проблематиці газетно-публіцистичних виступів періодичних видань й формуванні відповідного авторського кола.

Селяни побоювалися, що при проведенні комасації вони можуть втратити частку високоврожайного поля, замість якого отримають хоча більшу площу й розміщену в одному місці, але гіршої якості: «...Виженуть мене з одного морга доброї земельки, а дадуть мокляк. Пропаший же я!» [13, 36].

Теоретичні статті, авторами яких були сільськогосподарські фахівці: агрономи, інженери, кооператори, провідники товариства

«Сільський господар», — на конкретних прикладах роз'яснювали, чому комасація вигідна передовсім біднякам. Прикладом може бути теоретична стаття І. Лапчука «Чому Остап хоче комасації» [14, 238]. Характерною особливістю цієї статті є добір яскравих фактів, які не потребують розлогих коментарів, оскільки при належному доборі, а це бачимо і в зазначеній статті, «факти агітують самі за себе»:

«Без комасації багатий може обійтися, бідному вона дає прибуток: бідний, наприклад, якщо не має коней, мусить їх наймати, щоб вивезти гній на поле. За один раз він не зробить усієї роботи, треба їхати декілька разів. А на це ж треба не лише витратити час, а й знайти гроші за оренду коня. А мав би бідняк поле коло дому — тачками міг би на нього навозити гною. Та й коли поле далеко — не встигає селянин його добре обробити... Треба також пам'ятати, що при комасації багаті не дістануть нічого, а бідні виграють, бо Закон комасаційний зобов'язує кожному, хто має менше, як чотири-п'ять гектарів, — додати, щоби мав чотири-п'ять гектарів. Де ж взяти землю? Земельний закон передбачає, щоб двори мали не більше 180 гектарів землі. Решту ж мусять розпродати бідним. Звідки узяти гроші на цю землю? Справді, ніхто вигідної позички не дасть. А для комасації уряд її дає. Дрібні господарі, які хочуть набути землю при комасації, мусять виплатити частину ціни як завдаток, іншу ж сплатити за 30 років. Хто захоче будуватися на площі, яку отримав через комасацію, може розраховувати на позику до 2400 злотих з відтермінуванням сплати на 10–15 років».

Редакційні статті роз'яснювали: будуть створені відповідні комісії з оцінки землі, до складу яких входитимуть як представники самих селян, так і товариства «Сільський господар», яким довіряють на селі. Вся земля буде поділена на сім класів, причому найкраща земля першого класу може коштувати в чотири-п'ять разів більше, ніж земля шостого чи сьомого класу. При оцінюванні якості поля будуть братися до уваги різні фактори: віддаленість від села, наявність доріг, урожайність поля тощо.

Водночас редакції неодноразово акцентували увагу на дотриманні при проведенні комасації принципу гласності та прозорості, радили, аби скликалися збори, на яких самі господарі могли мати право вибирати між кількістю та якістю. Наприклад, у невеликому хуторі Новосілки на Радехівщині селянин Мирон Бубняк господарював на чоти-

рьох гектарах землі. Оскільки ж земля не була високої якості і до того ж розміщена «в шахівниці», ніяк не міг виборсатися із злиднів, тому коли почув про комасацію, погодився на неї: при цьому він отримав дев'ять гектарів землі значно гіршої якості, але на одній площі. Відтак зробив меліорацію, почав дослухатися до порад фахівців і вже через три роки мав до тисячі золотих прибутку [15, 7].

Починаючи з 1930 р. редакції широко друкують відгуки селян на проведення комасації. Так, редакція газети «Сільський господар» завела для цього спеціальні рубрики «Чому потрібна комасація» та «Мені біда нічого не зробить». Проведенню комасації була присвячена низка брошур, що виходили як в серії «Бібліотека товариства «Сільський господар», так й іншими серіями чи окремими виданнями.

Якщо простежити за частотністю публікацій, присвячених темі комасації на сторінках фахово-господарських видань, зокрема газети «Сільський господар», можна констатувати, що найбільш інтенсивно цю тему висвітлювала редакція у період відповідних кампаній. Так, у 1923 р. цій темі було присвячено 8 публікацій, у 1925 р. — 16, у 1936 р. — 19.

Серед авторів публікацій 67 % були фахівцями агропромислового комплексу, 24 % — дописи селян, інше — редакційна хроніка, в основному інформаційні замітки, підготовлені працівниками редакції, про хід комасації в окремих селах Галичини. Особливо активними були інженери та агрономи І. Лачук, М. Творидло, В. Адамчук.

Отже, завдяки діяльності періодичних видань й відповідній тематиці книжкових видань українські села Галичини до середини 1939 р. за новітніми формами вдосконалення землевпорядкування наближалося до європейських країн.

Досліджуючи роль періодичних й неперіодичних українських видань Галичини міжвоєнного періоду, науковцям варто зупинитися й на вивченні ролі ЗМІ щодо таких нових на той час методів землевпорядкування, як меліорація й осушування, підвищення ефективності пасовищ тощо. Адже саме ці та подібні питання стояли в центрі уваги редакцій газет і журналів, були визначальними при формуванні книжкового портфеля видавництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран С. Земельні справи в Галичині / С. Баран. — Аусбург : Об'єднання українських кооператорів на еміграції, 1948. — 22 с.
2. Василів В. Як Петро Американ вчив людей розумно господарювати / Василь Василів // Сільський господар. — 1929. — № 9/10. — С. 36.
3. Витанович І. Західноукраїнське село, його студія і сучасний стан / Ілля Витанович. — Подєбради : УТГІ, 1943. — 74 с.
4. Ганас П. Як маємо перебудувати нашу господарку / Ганас Петро // Сільський господар. — 1930. — № 15/16. — С. 362–363.
5. Гелей С. Ілля Витанович про традиції українського кооперативного руху / Гелей С. Д. // Всеукраїнська науково-практична конференція «Споживча кооперація України: історичний досвід, стратегічні орієнтири». — Л. : Львівська комерційна академія, 2010. — 322 с.
6. Гринюк П. Партийно-советская печать Украины в борьбе за социализацию индустрии (1926–1929) : автореф. дис. ... канд. ист. н. : 570 — История КПСС / Гринюк П. Ф. — К. : Киев. ун-т им. Т. Шевченко, 1968. — 17 с.
7. Дуцик Д. Роль засобів масової інформації у забезпеченні прав та свобод громадян у демократичному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.00.08 — журналістика / Дуцик Д. Р. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. — 15 с.
8. Йовик Г. Гей, господарі! Беріться з завяттям до діла / Гр. Йовик // Сільський господар. — 1929. — № 7. — С. 7–9.
9. Краплистий М. Умови життя і праці українського хлібороба на західноукраїнських землях / Макар Краплистий // Крайове господарське товариство «Сільський Господар» у Львові 1899–1944. — Нью-Йорк, 1970. — 600 с.
10. Коберський К. Сільське господарство України в новітні часи / Карл Коберський. — Нью-Йорк, 1969. — 126 с.
11. Кудряшов Г. Видавнича діяльність товариства «Просвіта» Лівобережної України (поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 27.00.05 — теорія та історія видавничої справи та редагування / Кудряшов Г. О. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. — 14 с.
12. Л. М-в. Рятуюнок від кризи в наших руках / Л. М-в // Сільський господар. — 1934. — № 7. — С. 109–112.
13. Левчук О. Розвиток кооперативного книговидання в Україні в кінці ХІХ — першій третині ХХ ст. (на прикладі Всеукраїнського кооперативного книговидання і книгорозповсюдження) : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 27.00.05 — теорія та історія видавничої справи та редагування / Левчук О. М. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. — 14 с.
14. Лубкович І. Воздействие печати на сельскую аудиторию и пути его повышения : автореф. дис. ... канд. фил. н. : 10.01.08 — журналістика / Лубкович І. М. — Киев. ун-т им. Т. Шевченко, 1982. — 16 с.

15. *Остапенко Н.* Роль массовых крестьянских газет Украинской ССР в пропагандистской подготовке сплошной коллективизации сельского хозяйства. 1926–1929 : автореф. дис. ... канд. филол. н. : 10.01.08 — журналистика / Остапенко Н. Ф. — Киев. ун-т им. Т. Шевченко, 1982. — 18 с.
16. *Решетуха Т.* Видавнича справа Тернопілля кінця XIX — першої третини XX ст. (на матеріалах українськомовних видань) : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 27.00.05 — теорія та історія видавничої справи та редагування / Решетуха Т. В. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. — 16 с.
17. *Струк З.* «Сільський господар» у кооперативному русі на західноукраїнських землях / З. Струк. — Л. : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. — 153 с.
18. *Хоню В.* Організаційно-методичні засади роботи українських видавців кінця XIX — поч. XX ст. / Хоню В. В. — К. : НТУУ «КПІ», 2000. — 48 с.
19. *Яцина О.* Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса : автореф. дис. ... канд. іст. н. : 07.00.01 — історія України / Яцина О. А. — Х. : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2002. — 16 с.

Одержана 22.09.2014